

Magdalena Lipińska*

NARUSZANIE TABU JAKO ŹRÓDŁO KOMIZMU WE FRANCUSKICH PRZYSŁOWIACH I ZAGADKACH¹

VIOLATION OF TABOO AS A SOURCE OF HUMOUR IN FRENCH COMIC PROVERBS AND RIDDLES

The following article outlines three methods of description of linguistic forms banned by their culture: the pragmatic, the semantic and the stylistic. The research corpus includes French formally unmarked proverbs, formally marked ones such as priamels and wellerisms, as well as riddles. Violating taboo in the above contexts is a source of humour, the mechanisms of which are stressed.

Keywords: taboo, linguistic comism, linguistic pragmatics, semantics, semic analysis, stylistic figures of speech

Słowa kluczowe: tabu, komizm językowy, pragmatyngwistyka, semantyka, analiza semiczna, figury stylistyczne

Cóż ludziom uczyniła czynność płodzenia, tak naturalna, potrzebna i sprawiedliwa, aby nie śmieć o niej mówić bez wstydu i wyłączać ją z poważnych i statecznych rozmów? Wymawiamy śmiało: zabijać, kraść, zdradzać; tego zaś nie śmiemy inaczej niż półgębkiem. Czyż to ma znaczyć, iż im mniej czego wydzielamy w słowach, tym więcej mamy prawo gromadzić to w myśli? Osobliwe w istocie jest, iż te słowa, które są naj-

---

* Instytut Romanistyki, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Łódzkiego, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; e-mail: magdalenalipinska@wp.pl.

¹ Niniejszy artykuł jest zmodyfikowaną, rozszerzoną wersją pracy w języku francuskim (tego samego autorstwa), prezentowanej na Międzynarodowej Konferencji Romanistycznej pt. *Nouveaux tabous linguistiques*, zorganizowanej przez łódzką Katedrę Filologii Romańskiej w dniach 5–7 września 2016 roku [por. też Lipińska, 2016, s. 237–238]. Stanowi on również kontynuację i rozszerzenie badań nad problemem tabu, który to temat został jedynie zasygnalizowany w mojej monografii [Lipińska, 2016]. W książce tej znajduje się również opis stanu badań nad komizmem językowym oraz charakterystyka ilościowa korpusu wraz ze źródłami przykładów. Informacje te zostały tutaj pominięte z braku miejsca.

mniej w użyciu, najmniej pisane, najbardziej przemilczane, są zarazem najpospolitsze i najpowszechniej znane; żadnemu wiekowi, żadnym obyczajom nie są obce, tak samo jak chleb powszedni. Wrażają się w myśl każdego, bez wymawiania, bez głosu i gestu; a pleć, która najwięcej to czyni, ma obowiązek najwięcej to przemilczać. I to też jest niezgorsze: skryliśmy tę czynność pod taką pieczęcią milczenia, iż zbrodnią jest wyrwać ją stamtąd nawet po to, aby ją oskarżyć i sądzić; nie śmiemy jej chłostać inaczej jak przez omówienia i pod figurą. Wielki to los dla złooczyńcy być tak ohydny, iż sprawiedliwość sama uznaje za niegodne dostrzegać go i tykać, tak iż wolny jest i zbawiony przez sam właśnie nadmiar potępienia. [Montaigne, 2009, s. 91–92]

WPROWADZENIE

Quand la femme est malade il y a deux peurs dans la maison: qu'elle meure et qu'elle en réchappe (Kiedy żona jest chora, są dwie obawy w domu: że umrze i że wymiga się od śmierci) – zdanie to, oddające ambiwalencję męskich uczuć, stanowi dobry przykład wypowiedzi, której komizm wynika z naruszenia klasycznego tabu dotyczącego śmierci. Badania zajmujące się problemem tabu mają charakter etnolingwistyczny [m.in. Widłak, 1964; 1965; 1968; 1970; Dąbrowska, 1990; 1992; 1996; Krawczyk-Tyrpa, 2001, por. Międzynarodowa Konferencja Romanistyczna pt. *Nouveaux tabous linguistiques*, zorganizowana przez łódzką Katedrę Filologii Romańskiej w 2016 roku]. Niniejszy artykuł szkicuje trzy metody opisu form językowych objętych zakazem kulturowym: pragmatyczną, semantyczną i stylistyczną. Korpusem badawczym są francuskie przysłowia nienacechowane formalnie, przysłowia nacechowane formalnie, w tym priamele i welleryzmy, a także zagadki. Naruszenie tabu w tego typu zdaniach jest źródłem komizmu, którego mechanizmy zostaną podkreślone.

Tabu językowe rozumiemy jako „zakaz używania pewnych wyrazów i wyrażeń” [Miodunka, 1989, s. 209]. Jak wiemy z teorii Ferdynanda de Saussure’a [1916], ojca współczesnego językoznawstwa, język jest systemem znaków i zarazem instytucją społeczną, zbiorem norm społecznych umożliwiających ludziom porozumiewanie. Charakter społeczny języka jest szczególnie widoczny w przypadku tych znaków językowych, które zgodnie z określonymi normami kulturowymi, charakterystycznymi dla danej społeczności, podlegają pewnym ograniczeniom. Jak wiadomo, zakazy te nie odnoszą się do przekazywanych treści, ale do środków językowych wyrażających je, tzn. nie dotyczą *signifié*, ale przede wszystkim *signifiant* [Miodunka, 1989, s. 209]. Wpływ tabu na sposób porozumiewania przejawia się bowiem w ten sposób, że pomijamy pewne formy językowe, wyrażając zakazane treści innymi słowami, tzn. używając eufemizmów. Stanisław Widłak [1970] do środków eufemistycznych zalicza opuszczenie słowa

lub słów tabuizowanych, użycie antonimów, synonimów lub wyrazów obcych zamiast słów objętych tabu. Wyróżnia on eufemizmy [Widłak, 1970, s. 30]:

1) należące do języka (poziom *langue*) i rozpadające się na fonologiczne, fleksyjne, derywacyjne, leksykalne, frazeologiczne i syntaktyczne oraz

2) realizowane na płaszczyźnie *parole* w postaci metafor lub metonimii.

I tak zamiast powiedzieć *umarł*, stosujemy na przykład synonimy tego wyrazu, takie jak *kopnął w kalendarz* albo *wącha kwiatki od spodu, przeniósł się na łono Abrahama, kofnął, wyciągnął kopyta* itd. Serie synonimiczne wyrazów objętych zakazem kulturowym są często bogate i nacechowane emocjonalnie. Nie można oczywiście stwierdzić, że zjawisko tabu nie dotyczy *signifié*, nierozwalnie związanego z *signifiant*, ponieważ to właśnie określona treść i koncept sprawiają, że unikamy danych form językowych. Jednakże w czasie porozumiewania się treści te pozostają niezmiennie. To właśnie określone *signifiants*, czyli formy foniczne lub graficzne znaku językowego, są modyfikowane na skutek stosowania się nadawcy przekazu do pewnej normy kulturowej. Z modyfikacją ekstremalną, zerową, czyli pozornym brakiem *signifiant*², mamy do czynienia zarówno w przypadku tabu wyrazowego, jak i tematycznego [Leszczyński, 1988, s. 28–33; Krawczyk-Tyrpa, 2001, s. 14]. Nieporuszanie pewnych tematów lub niewypowiadanie niektórych wyrazów jest wówczas równoznaczne z pominięciem danych form językowych w akcie komunikacji, przy jednoczesnej obecności zakazanych treści w świadomości nadawcy lub/i odbiorcy przekazu.

Omawiany temat związany jest z takimi zjawiskami językowymi jak: wulgaryzmy (należące do zbioru wyrazów podlegających tabu), eufemizmy, serie synonimiczne, peryfrazy, elipsy, konotacja leksemów. Władysław Miodunka zwraca uwagę na „względność tabu językowego, które funkcjonuje wówczas, gdy chce tego zainteresowana grupa społeczna” [1989, s. 212]. Dlatego też, jak podkreśla ten autor:

[...] łatwiej jest łamać tabu w języku mówionym, w wypowiedzi adresowanej do kilku osób, których normę kulturalną mówiący zna. Znacznie trudniej jest łamać tabu w tekstach utrwalonych, np. pisanych, gdy autor nie zna kręgu odbiorców, do których tekst trafi, nie może zatem znać ich normy kulturalnej i przewidzieć reakcji [Miodunka, 1989, s. 212].

Naruszanie tabu jest więc typowe dla języka potocznego i, jak wspomniano, stanowi niewyczerpane źródło komizmu. Widłak w swojej klasyfikacji zakazów wyróżnia następujące treści: religia, seks i wydalanie, choroby, strój, jedzenie oraz te „nakazy zachowań, których domaga się od nas etykieta lub zachowania

² W teorii de Saussure’a [1916] zarówno *signifiant*, jak i *signifié* mają charakter psychiczny. Są to ślady formy lub treści znaku językowego istniejące w naszej psychice.

wykalkulowane przez ludzi ze względu na spodziewane korzyści” [Widłak, 1964, s. 89–102].

Przysłowia i zagadki należą z definicji do języka potocznego (por. *celebritas* – powszechność, potoczność – to jedna z dwóch, obok *novitas*, czyli oryginalności, cech definicyjnych przysłów wyróżnionych przez ojca paremiologii – Erazma z Rotterdamu). Ich oryginalność (obok treści ważnych i interesujących), przejawiająca się między innymi zaakcentowaną funkcją poetycką języka, polega na tym, że zdania te składają się z leksemów o szerokiej konotacji, na przykład rejestrowej (wulgaryzmy), i/albo charakteryzują się różnymi rodzajami gier słownych (szczególnie zagadki). Stąd też problem tabu językowego okazuje się szczególnie ważny w przypadku omawianych form cytowanych.

1. METODA PRAGMATYCZNA

Przyjęcie perspektywy pragmatycznej pozwala opisać elementy tabuizowane za pomocą takich pojęć jak: maksymy konwersacyjne, presupozycje konwencjonalne kulturowe, implikacje i akty mowy [Kerbrat-Orecchioni, 1986; 2008; Tabakowska, 2001].

1.1. Maksymy konwersacyjne³

Nieprzestrzeżenie maksymy grzeczności przez naruszenie tabu jest ważnym źródłem komizmu w przysłowiaach. Zjawisko to wyraża się występowaniem wulgaryzmów (*Quand la merde tombe du ciel, le malchanceux n'a pas de chapeau* – Kiedy g... pada z nieba, pechowiec nie ma kapelusza; *Il vaut mieux péter en compagnie que crever seul* – Lepiej pierdzić w towarzystwie niż zdychać samemu), leksemów deprecjonujących, oznaczających pierwotnie osoby chore (*Quand le maître montre la lune à l'imbécile, l'imbécile regarde le doigt* – Kiedy nauczyciel pokazuje idiotcie księżyc, idiota przygląda się palcowi) oraz poruszeniem takich tematów, jak na przykład wydalanie (*Si le boeuf ne connaissait pas la largeur de son derrière, il n'avalerait pas la noyau de l'abricot* – Gdyby wół nie znał szerokości swego tyłka, nie połknąłby pestki moreli).

W przysłowiaach naruszana jest też maksyma ilości, przy czym treści redundantne dominują nad charakterem eliptycznym zdań. Nadwyżka informacji towarzyszy często ozdobności przekazu. W następującym przysłowiu, które jest typowym aktem pośrednim, wyszukany i kwiecisty styl kontrastuje z leksemami

³ W tej części artykułu odnosimy się do maksym konwersacyjnych sformułowanych przez Herberta Paula Grice'a, Geoffreya Leecha i Robin Lakoff.

deprecjonującymi (v. *supra*) i wartością illokucyjną wypowiedzi, tzn. inwektywą: *Passer pour un idiot aux yeux d'un imbécile est un délice de fin gourmet – Uchodzić za idiotę w oczach imbecyla jest rozkoszą prawdziwego smakosza.*

1.2. Presupozycje

Jak wiadomo, presupozycje, w przeciwieństwie do implikacji, nie mogą być unieważnione. Zakaz używania pewnych wyrazów i wyrażeń należałoby umieścić wśród treści presuponowanych przez te formy językowe, a dokładnie wśród presupozycji konwencjonalnych kulturowych. Tematy tabu dają się uchwycić na przykład w pewnym typie presupozycji kulturowo-wartościujących, które są źródłem komizmu. Humor jest też efektem kontrastu między presupozycją odnoszącą się do norm etycznych a sensem zdania albo jego implikacją. Treści inferowane mogą też odnosić się do pewnych informacji ogólnokulturowych.

Samo pojawienie się pewnych leksemów nienacechowanych stylistycznie lub wulgaryzmów dotyczących wydalania i innych czynności fizjologicznych narusza presupozycję kulturową: *Tiens chauds tes pieds et ta cervelle, urine bien pour la gravelle et de ton corps chasse le vent si tu veux vivre longuement – Trzymaj w ciepłe nogi i głowę, sikaj dobrze dla piasku i puszczaj gazy, jeśli chcesz długo żyć; Qui mange bien et chie dru n'a pas peur de la mort – Kto je dobrze i s...a zdrowo, ten nie boi się śmierci.*

Presupozycja o charakterze wartościującym może być związana ze stereotypową wiedzą o poszczególnych nacjach, dotyczącą takiego tematu tabu jak seksualność. Zdanie *Dieu nous garde des Allemands et de la maladie des Français (Niech Bóg nas chroni od Niemców i francuskiej choroby)* odwołuje się do istniejących w świadomości Francuzów stereotypów kulturowych: Niemca nadużywającego alkoholu i Francuza znanego ze swobody seksualnej. W uwadze paremiografa Oudina znajdujemy następujące wyjaśnienie sensu przysłowia: „od zbytniego picia i od syfilisu” [Duneton, Claval, 1990, s. 106].

Weleryzm z piosenki Joe Dassina *Comme disait Valentine (Jak powiadała Walentyna) – Comme disait Charlemagne à son bon Saint-Éloi: A quoi servent les dames quand on est Henri III? (Jak powiadał Karol Wielki do swojego dobrego Saint-Éloi: Do czego służą kobiety, gdy się jest Henrykiem III?)* – zakłada znajomość określonych informacji z historii Francji, dotyczących między innymi Henryka III (1551–1589), znanego z zamięłowania do przyjemności nie tylko heteroseksualnych (nazywano go *ami des plaisirs*, czyli *przyjacielem przyjemności*).

Do odczytania komizmu oprócz wiedzy kulturowej niezbędna jest znajomość realiów ogólnocywilizacyjnych. Na przykład przysłowie *Tu le sauras, dit le boeuf*

au thore (Dowiesz się tego, powiedział wół do byka) jest niezrozumiałe, jeśli się nie wie, że wół (*boeuf*) jest wykastrowanym bykiem (*taureau*). Tu też zauważamy tabu związane z seksualnością.

Najliczniej występujące presupozycje zawierają normy etyczne. Nagminnie naruszane przez sens zdań są normy chroniące życie: *Deux beaux jours pour l'homme sur terre: quand il prend femme et qu'il l'enterre* – *Są dwa piękne dni dla mężczyzny na ziemi: kiedy bierze sobie żonę i gdy ją pochowa*. W zdaniu tym presupozycja kulturowa traktująca śmierć jako zjawisko tragiczne, szczególnie gdy dotyczy ona osoby najbliższej, pozostaje w opozycji do implikowanej radości związanej z tym wydarzeniem. Niespójność presuponowanej wiedzy kulturowej (odnoszącej się do śmierci, będącej tematem tabu) z sensem zdania i implikacją w nim zawartą znajdują się u źródła komizmu w welleryzmie *Vous ne trouvez pas que ça sent le brûlé, comme disait Jeanne D'Arc lors d'un barbecue à Rouen* (*Nie uważacie, że czuć spaleniznę, jak powiadała Joanna D'Arc w czasie grilla w Rouen* – zakładana wiedza historyczna o tragicznej śmierci Joanny D'Arc na stosie w Rouen w 1431 roku kontrastuje z desygnatem leksemu *grill*, implikującym miłe spędzanie wolnego czasu w naszej epoce – sens zdania).

1.3. Implikacje

Treści implikowane dotyczące tematów tabu stanowią klasyczne źródło komizmu. Śmieszą aluzje do seksualności, relacji między kobietami i mężczyznami, chłopcami i dziewczynami, mężem i żoną. Naruszanie tabu dodaje pikanterii wielu priamelom: *Fille d'hôtelier et figue de coin mûrissent avant la saison* (*Córka hotelarza i okoliczna figa dojrzewają przedwcześnie*); *Il ne faut pas prier ni femme au lit ni cheval à l'eau* (*Nie trzeba prosić ani kobiety do łóżka, ani konia do wody*); *Vin vieux, huile nouvelle, femme jeune* (*Stare wino, nowy olej, młoda żona* (najlepsze)); *Horloge à entretenir, jeune femme à gré servir, vieille maison à réparer, c'est toujours à recommencer* (*Kto ma zegar, dom stary, który chce naprawy, żonę do tego młodą, dość ten ma zabawy*); *Au lit et à la chandelle laide vaut presque autant que belle* (*W łóżku i przy świecy brzydka prawie tyle warta, co piękna*); *La femme, comme l'appétit, veut être satisfaite à point* (*Kobieta, jak apetyt, chce być zaspokojona w sam raz*); *Le melon et la femme, par le derrière on les connaît* (*Melona i kobietę poznaje się z tyłu*); *La figue verte et la fille d'hôtelier, en les tâtant mûrissent* (*Zielona figa i córka hotelarza dojrzewają macane*); *Plume d'apothicaire, chambrière d'auberge tout le monde s'en sert* (*Wszyscy posługują się piórem aptekarza, pokojówką z oberży*).

Komizm przysłów nienacechowanych formalnie i welleryzmów wynika z treści implikujących tabu, jakimi są: fizjologia narodzin (*Ventre pointu n'a jamais*

porté chapeau – Spiczasty brzuch nigdy nie nosił kapelusza), fizjologia trawienia, tu: puszczenie gazów (*Haricots au repas, tempête sous les draps – Fasolka na kolację, burza w łóżku*), seksualność (*Nom de Dieu! Comme dit la princesse en mettant la main dans la culotte du zouave – Na Boga! jak powiedziała księżniczka, wkładając rękę w majtki żuawa*), *sacrum* (*T’as pas d’tabac, alors casse ta pipe, a dit Jésus-Christ à ses disciples – Nie masz tytoniu, to umieraj* [w dosłownym tłumaczeniu: *złam swoją fajkę*]), *powiedział Jezus Chrystus do swoich uczniów*). Jeśli chodzi o status księży i pośrednio religii, w treści przysłów francuskich daje o sobie znać specyfika kulturowa. Oprócz opinii umiarkowanych (*De prêtres et de pigeons n’encombrent pas votre maison – Księżmi i gołębiami nie zagraccie sobie domu; Qui veut tenir nette sa maison, n’y mette ni femme, ni prêtre, ni pigeon – Kto chce utrzymać w czystości swój dom, niech nie wpuszcza do niego ani kobiety, ani księdza, ani gołębia; Court sermon et long dîner cela ne peut pas damner – Krótkie kazanie i długi obiad nie są zgubne*) znajdujemy też inne, naturalne dla laickiej kultury francuskiej. Przysłowie *Pour faire une bonne paire de souliers, il faut trois choses: une langue de femme pour la semelle; pour le dessus, un gosier de maître d’école, et de la haine de prêtre pour de la poix* (*Żeby zrobić parę butów, trzeba trzech rzeczy: języka kobiety na podeszwę; na wierzch gardła nauczyciela i nienawiści księdza na lepiszczce*) charakteryzuje stereotyp francuskiego księdza, którego atrybutem jest nienawiść⁴.

1.4. Akty mowy⁵

Wśród mechanizmów komizmu typowych dla aktów pośrednich wyróżnia się grupa przysłów charakteryzujących w sposób deprecjonujący albo ośmieszający rozmówcę, osoby trzecie albo ich wypowiedzi, oraz naruszających reguły obyczajności. Negatywne znaczenie wyrażone za pomocą tropu illokucyjnego i wzmocnione wulgaryzmami przybiera na przykład formę:

1) wypowiedzi warunkowej będącej drwiną z absurdałnego przypuszczenia lub nadmiaru stawianych warunków: *Si les chiens chiaient des haches, ils se*

⁴ Przykładem z literatury francuskiej obrazującym specyficzne dla tej kultury traktowanie duchowieństwa (niebędące oczywiście normą, ale pewną możliwą postawą) są na przykład słowa Michela de Montaigne’a z jego *Prób*: „[...] Za mego czasu, gdy komuś król czynił wyrzuty, iż podniósł rękę na księdza, ów przeczył wręcz i stanowczo; jakoż, w rzeczy, skopał go był i zdeptał nogami” [Montaigne, 2009, s. 419].

⁵ Akt mowy definiowany jest zależnie od celu komunikacji językowej – jako na przykład rozkaz, sugestia, rada, przeprosiny, obietnica itd. Wyróżnia się akty mowy bezpośrednie, czyli dokonywane za pomocą formy językowej związanej z nimi konwencjonalnie (funkcja illokucyjna jest wyrażona przez wprowadzenie formuły pragmatycznej na powierzchnię), i pośrednie,

fendraient le cul – Gdyby ciocia miała wąsy, to byłaby wujkiem (w znaczeniu literalnym: *Gdyby psy s...ły siekierami, poprzecinałyby sobie tyłki*);

2) wypowiedzi warunkowej będącej inwektywą: *Si les cons pouvaient voler, on ne verrait plus le soleil – Gdyby dupki mogły latać, nie widzielibyśmy słońca*.

Forma opowiadania obejmuje też wiele derywacji aluzyjnych z wulgaryzmami, na przykład stwierdzenie o braku szczęścia (*Quand la merde tombe du ciel, le malchanceux n'a pas de chapeau – Kiedy g... pada z nieba, pechowiec nie ma kapelusza*).

2. ANALIZA SEMANTYCZNA

Treści objęte tabu, rozważane z punktu widzenia analizy semicznej François Rastiera [1987], dają się uchwycić w semach specyficznych aferentnych społecznie unormowanych i semach specyficznych aferentnych kontekstowych oraz w semach specyficznych inherentnych. Komizm wypływa tu z mechanizmu kontrastu semicznego.

Humor wypowiedzi uwarunkowany jest na przykład opozycją znaczeniową między wulgaryzmem, w którym negatywna treść stanowi cechę denotatywną, a semami specyficznymi aferentnymi społecznie unormowanymi, tak jak w zdaniu *La louange de soi-même est une couronne de merde – Chwała z własnych ust śmierdzi* (w znaczeniu literalnym: *Chwalenie siebie jest koroną z g...*; wyraz *la merde, g...*, stanowi tabu – denotatywne znaczenie ‘ekskrement’; *la couronne – korona* to symbol władzy związanej z szacunkiem, podziwem, krótko mówiąc – z nacechowaniem melioratywnym).

Kontrast semiczny może dotyczyć też jedynie semów specyficznych inherentnych. W następnym welleryzmie opozycja znaczeniowa jest podkreślona powtórzeniem semów denotatywnie negatywnych: „*La vertu au milieu*” *comme disait le Diable en se mettant entre deux prostituées – Cnota pośrodku, jak miał diabeł, sadowiąc się między dwiema prostytutkami*; semem *la vertu – cno-*

---

tzn. dokonywane przez wypowiedzi o formie związanej konwencjonalnie z innymi aktami niż te, które mają być dokonane (funkcja illokucyjna jest wyrażona niejawnie, sytuacyjnie, tj. w strukturze powierzchniowej nie występuje żaden wskaźnik pragmatyczny) [Awdiejew, 1983, s. 60]. Catherine Kerbrat-Orecchioni podzieliła pośrednie akty mowy na dwa rodzaje: derywację aluzyjną, czyli wypowiedź, w której bezpośrednie znaczenie literalne zdania pozostaje prawdziwe i jest uzupełnione przez akt pośredni stanowiący jego naturalną, kontekstową kontynuację (np. *Zimno tu!* użyte w znaczeniu *Zamknij okno!* albo *To ciasto jest pyszne!* w podtekście: *Nalóż mi jeszcze kawałek ciasta*) i trop illokucyjny, w którym bezpośredni sens literalny zdania jest zastąpiony derywowanym sensem pośrednim, na przykład pytanie staje się prośbą (*Czy ma pan zegarek?* w znaczeniu *Proszę mi powiedzieć, która godzina* lub *Czy może pan zamknąć drzwi?* w znaczeniu *Proszę zamknąć drzwi*) [Kerbrat-Orecchioni, 1986; Lipińska, 2016, s. 49].

ta – zawierający inherentny sem specyficzny [+ zaleta] pozostaje w opozycji do sememów *le diable – diabeł* i *la prostituée – prostytutka*, posiadających w definicjach słownikowych sem [zło] (por. *personnage représentant le mal* [Robert, Rey-Debove, Rey, 2005, s. 738] – *postać uosabiająca zło*; *femme de mauvaise vie* [Robert, Rey-Debove, Rey, 2005, s. 2100] – *osoba, której życie jest złe*). Zło jako zjawisko negatywne jest poddawane tabuizacji, o czym świadczą bogate serie synonimiczne określające jego przejawy, na przykład w każdym języku leksemowi *diabeł* odpowiadają liczne nazwy eufemiczne; w języku francuskim są to między innymi: *malin, démon, mauvais ange, bigre, maudit, tentateur, incube, charette, cabrouet, méchant, succube, diantre, diabolò, dur* etc. W innym welleryzmie naruszającym tabu śmierci: „*Tout se fait pour un bien*”, *disait celui qu’on allait pendre* („*Wszystko zmierza ku dobremu*”, *powiedział ten, którego miano wieszać*) dobro z semem specyficznym inherentnym (*agréable, avantageux – miłe, korzystne*) kontrastuje z semem specyficznym inherentnym (*supplice, souffrance – męka, cierpienie*) słowa *pendre – wieszać* (por. definicje słownikowe oraz wyrażenie: *un bien: Ce qui est avantageux, agréable, favorable, profitable* [Robert, Rey-Debove, Rey, 2005, s. 252] – *to, co korzystne, miłe, sprzyjające* vs *Infliger le supplice de la pendaison* [<http://www.cnrtl.fr/definition/pendre>] – *skazać na mękę powieszenia*).

3. ANALIZA STYLISTYCZNA

3.1. Figury stylistyczne

Dzięki metodzie stylistycznej możliwe jest wskazanie współwystępowania zakazanych treści z określonymi figurami stylistycznymi, a także z pewnymi typami konotacji właściwej leksemom. Treści podlegające tabu pojawiają się w przysłowiach z kalamburami, syllepsami, peryfrazami, elipsami, rymami, metaforami, alegoriami, metonimiami, adynatami (niemożliwymi hiperbolami), powtórzeniami i gradacjami.

Kalambur (gra słów) to klasyczna figura stylistyczna leżąca u źródła komizmu. Kiedy dotyczy on tematu tabu, staje się jeszcze śmieszniejszy, na przykład w zagadce: *Comment appelle-t-on un squelette bavard? – Un os-parleur* [Zwo-lińska, 2017, s. 25] – *Jak nazywa się gadatliwy szkielet? – Głośnik* (*os – kość, parleur – człowiek elokwentny*). Gra słów opiera się na całkowitej homonimii między *le os-parleur* (*kość – człowiek elokwentny*) i *le haut-parleur* (*głośnik*). *Kość* to część szkieletu (relacja: meronim–holonim, to samo pole semantyczno-desygnacyjne), a *człowiek elokwentny* również wchodzi w skład tego samego

pola semantyczno-desygnacyjnego odnoszącego się do czynności mówienia co słowo *gadatliwy* (częściowa synonimia).

Następna zagadka łamie tabu przez odniesienie do kanibalizmu: *Quel est le plus beau compliment qu'un cannibale puisse faire à une fille? – Vous êtes belle à croquer* [Zwolińska, 2017, s. 24] – *Jaki jest najpiękniejszy komplement, który kanibal może powiedzieć dziewczynie? – Jesteś tak piękna, że mógłbym cię schrupać*. Syllepsa leżąca u podłoża komizmu dotyczy wyrażenia *être belle à croquer* użytego zarówno w sensie literalnym (*Faire un bruit sec, en parlant des choses que l'on broie avec les dents* [Robert, Rey-Debove, Rey, 2005, s. 600] – *wydawać dźwięk trasku, mówiąc o rzeczach miażdżonych zębami*), jak i figuratywnym (*Personne jolie, mignonne à croquer; très jolie* [Robert, Rey-Debove, Rey, 2005, s. 600] – *osoba ładna, śliczna, aż można by ją schrupać; bardzo ładna* – tłumaczenie francuskich definicji: M. Lipińska).

Wyznacznikami językowymi tabu są eufemiczne peryfrazy i elipsy: *Trois points soutiennent le monde. La pointe du sein, la pointe du soc et l'autre pointe que vous savez* – *Trzy czubki podtrzymują świat. Czubek piersi, czubek lemiesza i inny czubek, który znacie* (omówienie treści odnoszących się do seksualności); *Il vaut mieux arriver en retard, qu'arriver en corbillard* – *Lepiej przyjechać później, niż przyjechać karawanem* (peryfraza dotycząca tematu śmierci); *Si a tante en avait ce serait mon oncle* – literalnie: *Gdyby moja ciocia miała to, byłaby wujaszkiem* (*en* to wskaźnik formalny elipsy znaczenia związanego z seksualnością przez wzmiankowanie cech, którymi kobieta różni się od mężczyzny). Wulgaryzm związany z wydalaniem występuje w metaforze *in praesentia*: *L'amour, c'est pisser dans un sabot et le jeter dehors* – *Miłość to nasikanie do chodaka i wyrzucenie go na dwór*. Oto przykłady innych przysłów figuratywnych z wulgaryzmami albo tabu związanym z wydalaniem: *Plus le singe s'élève, plus il montre son cul pelé* – *Im wyżej wspina się małpa, tym bardziej pokazuje swój goły tyłek* (alegoria); *Une tape dans le dos est seulement à quelques centimètres d'un coup de pied au cul* – *Klepięcie po plecach jest jedynie o parę centymetrów od kopa w tyłek* (dwie metonimie); *Quand le guignol est à nos trousses, on se noie dans un crachat* – *Gdy prześladuje cię pech, zrażasz się najmniejszymi trudnościami, topisz się we własnej ślinie* (niemożliwa hiperbola – adynata).

Naruszanie tabu obejmującego seksualność obserwujemy w priamelach z powtórzeniem i gradacją potęgującymi efekt humorystyczny, na przykład: *A vingt ans la femme se rend parce qu'on l'aime, à trente, parce qu'on l'admire, à quarante, parce qu'on la paie, et plus tard, pour se rappeler le passé* – *Kiedy kobieta ma dwadzieścia lat, oddaje się z miłości, kiedy trzydzieści, bo jest podziwiana, czterdzieści, dla pieniędzy, a później, aby sobie przypomnieć młode lata*.

W tym zdaniu mizoginicznym, jak w wielu innych przysłowiaach, obserwujemy kontrast gradacji rosnącej, dotyczącej wieku, i malejącej, dotyczącej wymagań kobiety wobec partnera.

3.2. KONOTACJE

Oprócz konotacji rejestrowej (wulgaryzmów) należy wyróżnić spontaniczną konotację leksykalną (termin Bernarda Pottiera), kulturową [Pottier, 1974, s. 75].

Wulgaryzmy nacechowane konotacją rejestrową, na przykład w priamelach, stanowią 4% korpusu i są mało zróżnicowane, ponieważ ograniczają się do dwóch słów o podobnej okurencji: *Cul i putain – tylek i dziwka*, na przykład *Qui a grande poêle, tamis fin, femme dépensière, porte le cul nu dans la rue – Kto ma wielką patelnię, gęste sito, rozrzućną żonę, ten chodzi z gołym tyłkiem po ulicy; Quand putain file, maîtresse sert de servante, notaire demande: «quel quantième du mois?» cela va mal pour tous les trois – Kiedy dziwka przędzie, kochanka jest służącą, notariusz pyta «Którego dziś mamy?», źle to świadczy o całej trójce.*

Wulgaryzmy pojawiają się nie tylko w przysłowiaach, ale też w zagadkach, i mogą posiadać konotację kulturową, na przykład odnoszącą się do kwestii politycznych, gospodarczych, społecznych: *Pourquoi le coq est l'emblème de la France? Parce que c'est le seul animal qui arrive à chanter les deux pieds dans la merde – Wiecie dlaczego kogut jest symbolem Francji? Dlatego, że jest to jedyne zwierzę, któremu udaje się śpiewać z dwiema nogami w g... Komizm tekstu oparty jest na polisemii (syllepsa) słowa merde – g...: sens literalny (podaję za słownikiem francuskim [Robert, Rey-Debove, Rey, 2005, s. 1612] to *matière fécale*, czyli *kał* vs znaczenie figuratywne *situation fâcheuse, inextricable [...]* – *sytuacja kłopotliwa, trudna do rozwiązania*).*

Przynależność powyższych leksemów do określonego rejestru językowego nie jest nigdy środkiem jedynym i wystarczającym do uzyskania efektu komicznego. Ma raczej charakter dodatkowy.

KONKLUZJA

Badania francuskich przysłów i zagadek komicznych pokazują, że różnorodne mechanizmy komizmu, związane z treściami stanowiącymi tabu, najczęściej wzajemnie przenikają się i uzupełniają. Mimo że omawiany problem daje się interpretować przy zastosowaniu różnych narzędzi językoznawczych, możliwe jest wskazanie najbardziej adekwatnej metody umożliwiającej jego opis. W przypadku naruszenia tabu, będącego źródłem komizmu, najwłaściwsza wydaje się

perspektywa pragmatyczna. Stosując ją, zjawisko to opisuje się przekraczaniem maksymy grzeczności i ilości, które wywołuje efekt komiczny. Obserwuje się tu obecność leksemów deprecjonujących albo poruszanie takich tematów jak na przykład wydalanie. Także kontrast między presupozycją kulturową, odnoszącą się do norm etycznych, a sensem zdania albo jego implikacją ma charakter komiczny. Zakładane treści tabuizowane dotyczą również pewnych informacji ogólnokulturowych. Treści implikowane, takie jak seksualność, wydalanie, fizjologia i *sacrum*, mogą wywoływać wesołość – podobnie jak powtórzenie implikacji deprecjonujących. Komiczne wypowiedzi pogwałcające tabu przybierają formę pośrednich aktów mowy: tropów illokucyjnych lub derywacji aluzyjnych. Pierwsze z nich charakteryzują się wartością illokucyjną drwiny lub inwektywy, które deprecjonują rozmówcę lub osobę trzecią. Natomiast drugie są naszpikowane wulgaryzmami. Z punktu widzenia semantycznego obserwujemy tu kontrast między semami specyficznymi inherentnymi a aferentnymi społecznie unormowanymi lub kontekstowymi. Innym mechanizmem jest opozycja wewnątrz semów specyficznych inherentnych lub aferentnych kontekstowych. Z punktu widzenia stylistycznego analizowane zdania są kalamburami, tropami prostymi, złożonymi lub rymowanymi peryfrazami, gradacjami lub powtórzeniami. Tabu pojawia się w leksemach o szerokiej konotacji, to znaczy rejestrowej (wulgaryzmy) i kulturowej.

Leksemy lub treści inferowane, które powinny być pominięte milczeniem, należą do uniwersaliów semantycznych: biologicznych lub kulturowych, a więc pojęć najważniejszych w każdym języku. Zakazy mogą być mniej lub bardziej silne, zależnie od idiomu będącego wyrazem określonej kultury. W badanym korpusie najliczniejsze przykłady odnosiły się do seksualności. Prawie dwa razy mniej liczne były zdania nierespektujące tabu dotyczącego wydalania i śmierci. Najrzadziej naruszano zakazy obejmujące *sacrum*, fizjologię i choroby.

Mimo że problem tabu jest związany z przekraczaniem normy kulturowej charakterystycznej dla danej społeczności, nie oznacza to, że każde naruszenie doksy⁶ jest równoznaczne z obecnością treści tabuizowanych i komizmu. Prawdą jest natomiast, że szeroko rozumiany negatywizm, znajdujący się często u źródeł komizmu, jest ściśle związany z zakazanymi *signifiants*.

---

⁶ Doksą to ogół przekonań, norm charakterystycznych dla danej społeczności. Por. „Doxa w istocie nie jest wiedzą o rzeczywistości, lecz opinią o niej. Zarówno Parmenides, jak i Platon twierdzili, że doxa jest efektem działania zmysłów, wiadomością opartą na doświadczeniu, powstającą w umyśle ludzkim złudną wizją rzeczywistości, przefiltrowaną przez pryzmat zmysłów” – www.racjonalista.pl/kk.php/s,10013 (dostęp: 24.07.2018).

BIBLIOGRAFIA

- AWDIEJEW Aleksiej, 1983, *Klasyfikacja funkcji pragmatycznych*, „Polonica”, z. IX, s. 53–87.
- DĄBROWSKA Anna, 1990, *Zniekształcanie obrazu rzeczywistości poprzez użycie pewnych środków językowych (eufemizm i kakofemizm)*, w: J. Bartmiński, red., *Językowy obraz świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 231–244.
- DĄBROWSKA Anna, 1992, *Eufemizmy mowy potocznej*, w: J. Anusiewicz, F. Niecukula, red., *Język a kultura 5: Potoczność w języku i w kulturze*, Wiedza o kulturze, Wrocław, s. 119–178.
- DĄBROWSKA Anna, 1996, *W Adamowym stroju chodzić krętymi drogami. O eufemizmach wywodzących się z języka religijnego*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 33–39.
- DUNETON Claude, CLAVAL Sylvie, 1990, *Le Bouquet des expressions imagées: Encyclopédie thématique des locutions figurées de la langue française*, Seuil, Paris.
- KERBRAT-ORECCHIONI Catherine, 1986, *L'implicite*, A. Colin, Paris.
- KERBRAT-ORECCHIONI Catherine, 2008, *Les actes de langage dans le discours*, A. Colin, Paris.
- KRAWCZYK-TYRPA Anna, 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- LESZCZYŃSKI Zenon, 1988, *Szkice o tabu językowym*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- LIPIŃSKA Magdalena, 2016, *Komizm polskich i francuskich zdań cytowanych. Analiza semantyczna, stylistyczna i pragmatyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- MIODUNKA Władysław, 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- MONTAIGNE Michel de, 2009, *Próby*, przeł. T. Boy-Żeleński, Wydawnictwo Hachette Polska sp. z o.o., Warszawa.
- POTTIER Bernard, 1974, *Linguistique générale – théorie et description*, Klincksieck, Paris.
- RASTIER François, 1987, *Sémantique interprétative*, PUF, Paris.
- ROBERT Paul, REY-DEBOVE Josette, REY Alain, 2005, *Le Nouveau Petit Robert*, Dictionnaires Le Robert, Paris.
- SAUSSURE Ferdinand de, 1916, *Cours de linguistique générale*, Payot, Lausanne –Paris.

- TABAKOWSKA Elżbieta, 2001, *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Wydawnictwo Universitas, Kraków.
- WIDŁAK Stanisław, 1964, *Tabu i eufemizm w językach nowożytnych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. XXII, s. 89–102.
- WIDŁAK Stanisław, 1965, *L'interdiction linguistique en français d'aujourd'hui*, „Revue Belge de Philologie et d'Histoire”, t. 3, s. 932–945.
- WIDŁAK Stanisław, 1968, *Zjawisko tabu językowego*, „Lud”, t. LII, s. 7–25.
- WIDŁAK Stanisław, 1970, *Moyens euphémistiques en italien contemporain*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, z. 26.
- ZWOLIŃSKA Diana, 2017, *L'analyse des jeux de mots dans les devinettes humoristiques*, praca licencjacka napisana i obroniona w 2017 roku w Instytucie Romanistyki UŁ pod kierunkiem dr hab. prof. nadzw. UŁ Magdaleny Lipińskiej. <http://www.cnrtl.fr/definition/pendre> (dostęp: 14.06.2017). www.racjonalista.pl/kk.php/s,10013 (dostęp: 24.07.2018).

Magdalena Lipińska

NARUSZANIE TABU JAKO ŹRÓDŁO KOMIZMU WE FRANCUSKICH PRZYSŁOWIACH I ZAGADKACH

Streszczenie

We francuskich humorystycznych formach cytowanych mechanizmy komizmu związanego z tabu dają się określić za pomocą analizy semantycznej i stylistycznej, ale najpełniejszy opis uzyskuje się, stosując instrumenty badawcze pragmatyki językoznawczej. Komiczne naruszenie tabu wynika z przekraczania maksymy grzeczności i ilości. Źródłem humoru jest też kontrast między presupozycją kulturową a sensem zdania lub implikacją. Tematy implikowane stanowią podłoże humoru, podobnie jak budowa implikacyjna wypowiedzi. Zdania te należą do pośrednich aktów mowy: tropów illokucyjnych, a także derywacji aluzyjnych naszpikowanych wulgaryzmami. Z punktu widzenia semantycznego przeważają kontrasty między semami specyficznymi inherentnymi a aferentnymi. Zauważa się też opozycje wewnątrz semów specyficznych inherentnych lub aferentnych kontekstowych. Cytowane formy komiczne są tropami prostymi lub złożonymi, a także rymowanymi peryfrazami. Treści tabuizowane pojawiają się w leksemach o szerokiej konotacji.

VIOLATION OF TABOO AS A SOURCE OF HUMOUR IN FRENCH COMIC PROVERBS AND RIDDLES

Summary

In French comic proverbs and riddles mechanisms of comism connected with taboo can be defined by means of semantic and stylistic analysis, however, the most comprehensive description can be

---

obtained by employing linguistic pragmatics as research instruments. Comic violation of taboo stems from breaching the maxims of politeness and quantity. Another source of humour derives from the contrast between cultural presupposition and the sense of the sentence or its implication. Implied topics are the basis for humour, quite like the implied structure of an utterance. Such sentences represent indirect speech acts: illocutionary tropes, as well as allusive derivatives packed with vulgarisms. From the semantic point of view, contrasts between specific inherent semes and afferent ones prevail. Oppositions within specific inherent semes or afferent contextual ones can also be observed. Comic proverbs and riddles represent puns, simple or complex tropes as well as rhymed paraphrases. Taboo content can be found in lexemes with broad connotations.